

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.182>
УДК 94(477)“1929/1933”:82.161.2-94Лаз(045)

Сергій БЕРЕГОВИЙ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін,
Національний університет харчових технологій (Київ, Україна)
beregovoi_serg@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5053-3767>

Ігор ГИРИЧ

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
ihor_hurych@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

Оксана СИЛКА

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України (Київ, Україна)
omedalieva@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

Лариса СИНЯВСЬКА

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії України,
Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
syniavska_larysa@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

Цитування: Береговий С., Гирич І., Силка О., Синявська Л. Щоденники Б. Лазаревського 1929—1933 рр. і проблема його національної самоідентифікації. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 182—202. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.182>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ЩОДЕННИКИ Б. ЛАЗАРЕВСЬКОГО 1929—1933 рр. І ПРОБЛЕМА ЙОГО НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Мета — на підставі щоденників письменника та культурно-громадського діяча Б. Лазаревського, написаних у 1929—1933 рр. у Франції, простежити еволюцію його національної самоідентифікації під час перебування за кордоном. Для цього було відібрано щоденникові записи, які характеризують так звані українські маркери думок Б. Лазаревського про історію України; оцінки життєвих подій, культурних заходів українців в еміграції; рефлексії на стосунки з українськими еміграційними колами, публікацій україномовних творів тощо. **Методологія** побудована на принципах історизму, неупередженості, багатофакторності та всебічного аналізу, які спрямовані на об'єктивне вивчення відповідного історичного середовища, зважаючи на особливості громадсько-політичних та культурних процесів. Було використано критичний, евристичний й інші методи. **Наукова новизна** визначена аналізом раніше невідомих українській історичній науці записів зі щоденників Б. Лазаревського 1929—1933 рр. Постать письменника представлено в контексті його історичного часу. Проведено біографічні та творчі паралелі з історичними постатями, національна ідентичність яких так само змінювалася під впливом нової політичної ситуації. Пропонується авторський погляд на місце й роль українських маркерів у громадському, творчому, особистому житті письменника, а також інших представників української діаспори у Франції. Аналіз текстів щоденників Б. Лазаревського 1929—1933 рр. дозволяє доповнити історичну науку даними про ментальність, психологію й поведінкові особливості українських емігрантів, наблизитися до розуміння контексту історичного періоду та середовища. **Висновки.** Від часів Української революції 1917—1921 рр. у Б. Лазаревського відбулося становлення політичної національної свідомості, яка проявила себе вже у французький період його життя 1920—1930-х рр. Попри російське культурне оточення письменник почав більше спілкуватися з представниками української уенерівської еміграції, що позначилося на його позиції щодо російсько-українських взаємин у минулому часі та після поразки національно-визвольної боротьби. На сторінках його щоденників з'явилися українськомовні записи, а ставлення до представників російської еміграції подеколи відзначалося критичністю. Щоденники засвідчують процес певної метаморфози національних переконань письменника, який став прихильником республіканської версії української державності.

Ключові слова: Б. Лазаревський, родина Лазаревських, щоденники, національна ідентичність, українська еміграція у Франції, О. Кошиць, епістолярій, часопис «Тризуб».

Актуальність теми обумовлена запитом сучасної української науки на неоприлюднені записи українських письменників, науковців, священників, військових, які потрапили до європейської еміграційної хвилі у 1920-х рр. Аналіз змісту таких джерел дозволяє дослідникам визначити вплив української діаспори на процеси збереження історичної пам'яті про Україну та окреслити вплив на ці процеси окремих особистостей. Одним із таких джерел є записи письменника-белетриста Бориса Олександровича Лазаревського (1871—1936 рр.), сина знаного українського історика, біографа Т. Шевченка Олександра Матвійовича Лазаревського (1834—1902 рр.). Ставлення Б. Лазаревського до усвідомлення власної національної ідентичності є актуальним питанням, яке, на нашу думку, може бути висвітлене за допомогою його щоденників 1929—1933 рр.

Б. Лазаревський вів особисті записи все життя. Це товсті зошити разом зі вклеєними листами та листівками від різних осіб, вирізками з газет і брошур, записами-автографами. Існує припущення, що з 1886 р. Борис Олександрович сформував близько 60 таких зошитів (томів). Вони написані російською, українською, французькою мовами. Суспільно-політичні події 1917—1921 рр. концептуально поділили буття письменника на «до» й «після». Він обрав шлях вигнання та за кілька років осів у Парижі. Всі його нотатки доеміграційних часів знаходяться в архіво- і книгосховищах Російської Федерації. Сучасній історичній науці відомо про існування записів періоду закордонного життя лише за 1925 р. (зберігаються не в Україні) та 1927—1929 рр., які опинилися в Києві у приватному архіві, власник котрого відкрив до них доступ, завдяки чому маємо можливість проаналізувати зміст рукопису (деякі нові відомості з життя Б. Лазаревського та української еміграції свого часу вже публікувалися [1—4]).

Варто зазначити, що вперше уривки зі щоденника за 1925—1927 рр. оприлюднив у 1966 р. літератор І. Гончаренко у журналі «Радуга» (орган правління Спілки письменників України), вмістивши невідомі на той час чотири листи О. Купріна до Б. Лазаревського, вкладені в рукописний том [5]. Продовжила досліджувати нотатки за 1927—1929 рр. донька згаданого письменника — О. Гончаренко. Аналізуючи записи про події російсько-японської війни 1904—1905 рр. та про зустрічі Б. Лазаревського в українських емігрантських колах, вона вперше припустила можливість виділення так званих українських маркерів Б. Лазаревського [6—7]. Традицію вивчення його рукописної спадщини продовжує онук І. Гончаренка — історик С. Береговий.

Українські дослідники, аналізуючи життя, творчість і погляди Бориса Олександровича, найчастіше користуються джерелами, створеними до 1920-х рр. Емігрантський період вивчає В. Піскун, яка ввела до наукового обігу листи письменника до Микити Юхимовича Шаповала за 1924 р., члена Центральної Ради, який на той час проживав у Чехословаччині й очолював Український громадський комітет. У вступному тексті до публікації В. Піскун зазначила, що, на її переконання, рідною мовою Бориса Лазаревського була саме українська, адже «його занурення в українську культуру було настільки глибоким, що навіть російські тексти, написані ним упродовж життя, помережені українськими “маркерами”» [8, с. 125]. В Україні недрукована спадщина письменника представлена приватними документами та листуванням, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. III, 121), у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва (ф. 526), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 3537, 5363).

У 2024 р. автори виявили в Інституті рукописів НБУВ одразу три томи щоденників Б. Лазаревського за 1929—1933 рр., зміст яких не був уведений до наукового обігу. Зважаючи на це, метою пропонованої статті є аналіз цих записів та виокремлення в них українських маркерів письменника. Всі цитати з нотаток 1929—1933 рр. публікуються вперше.

Б. Лазаревського здебільшого змальовують як російського письменника та людину російської ментальності, спираючись на той факт, що переважна більшість його художніх творів і публіцистики написана російською мовою, та й щоденники в основному російськомовні, як нібито підтвердження того, що він був і залишився «російською людиною». Теза ця викликає сумніви, адже писав російською М. Гоголь [9—10], були класиками російської літератури С. Наріжний і В. Капніст, які ментально залишилися українцями, негативно ставилися до російського національного життя, держави, суспільного укладу, і яких ми сьогодні вважаємо українськими російськомовними письменниками.

Чи був таким Борис Лазаревський? Його вважали епігоном А. Чехова, його творчість порівнювали з текстами О. Купріна, І. Буніна, В. Вересаєва. Він не дав оригінальної самостійної прози, але був характеристичним тлом, письменником другого ешелону в російській літературі. Але чи був він стовідсотковою «російською людиною»? Нам видається, що він пройшов довгий шлях від людини малоросійської свідомості до модерного українця. Свідченням цьому є його щоденники. Відбуваючи в еміграцію носієм амбівалентної свідомості, у 1920—1930-х рр. він остаточно дістався українського національного берега.

Для багатьох класиків української літератури шлях до українства був тривалим і тернистим: П. Филипович, М. Зеров і М. Драй-Хмара свої перші вірші писали російською, навчалися на російських літературознавців, вивчаючи літературу пушкінської доби. Проте стався національний зрив, постала Українська Народна Республіка, культурні паростки якої ще цілком вільно співіснували з комуністичним режимом у 1920-х рр., і ці представники доби «Розстріляного відродження» стали флагманами школи неокласиків в Україні. Відома письменниця З. Тулуб, онука члена Кирило-Мефодіївського товариства О. Тулуба, так само починала як російська поетка, писала вірші-наслідування І. Буніна, а авторкою «Людоловів» вона стала лише в нетривалі роки українського культурного розквіту 1920-х рр. Ба більше, свої спогади після радянської каторги вона писала російською, вже буди званою українською письменницею, і написані вони ще в дуже російськоцентричному дусі, але ж ми не сумніваємося в українстві самої З. Тулуб.

Щось подібне відбувалося і в настроях Б. Лазаревського. Він був підсвідомий українець, який милувався в українській етнографічній стихії рідного села Підлипне під Конотопом, який шанував Т. Шевченка, не раз писав і виступав із лекціями про нього перед російськоцентричною публікою емігрантського Парижу. До 1917 р. у ньому цілковито перемагала російська імперська людина. Він мав російське культурне оточення, друкувався в російських журналах російською мовою. Культурне різновекторне середовище, з яким він почав співпрацювати в «Літературно-науковому вістнику» М. Грушевського, стало колом його спілкування. У 1918 р. у згаданому часописі, який пропагував ідеї культурно-політичної окремішності українців, вийшло оповідання Б. Лазаревського «Дитятко», де він змальовував історію морського офіцера, який служив на кораблі, де було піднято український прапор, та дивом уникнув розправи з боку збільшовичених матросів. Того ж року в «ЛНВ» вийшло його оповідання

«Степан». Згодом, перебуваючи в Берліні, він опікувався перекладами своїх оповідань українською мовою.

Перейшовши до Парижа, Б. Лазаревський зблизився з українською еміграцією. У листі до М. Шаповала, лідера української еміграції у Празі, переконаного українського державника, людини центристсько-есерівських поглядів, він згадував кілька своїх українськомовних художніх творів: «Три тополи» (переклад із російської), «Баба Олена» («Баба Ольга»), «Велика година». Письменник зауважував, що багато його оповідань, що зберігалися у близьких людей, загинули під час більшовицької окупації України. В листі він зазначив своє суспільне кредо: «Іменем святим України прохаю Вас — видайте мою книжку. Не хочу вмерти, не побачивши своєї книжки української. Не для себе хочу, а задля земляків, бо як умру, то ніхто не видасть її! Землякам політика, а мені, здається, треба вперед культура і література» [8].

Аналізуючи співвідношення російсько- та українськомовної творчості у Б. Лазаревського, проведемо порівняння з відомим російським письменником українського походження Д. Мордовцевим. Останній написав російською кілька десятків романів, що склали 75 томів його зібрання творів, українською ж видано було лише два невеликих романи та з десяток оповідань, але українські літературознавці завжди відзначали цього письменника саме як українського літератора, враховуючи переважно українську тему його історичних романів козацьких часів. Б. Лазаревський був автором понад десяти українськомовних оповідань, спогадів і публіцистики, але вони не потрапили в поле зору критиків, а постать самого письменника залишилася в орбіті російської літератури.

Багато до розуміння національного обличчя Б. Лазаревського дає просопографічний портрет родини Лазаревських, однієї з найвидатніших родин доби модерного національного відродження України, яку можна поставити поруч із з родинами Косачів-Драгоманових, Старицьких, Антоновичів, Рильських, Грушевських.

Великий вплив на Бориса Лазаревського справив його батько, який мав подібні інтенції щодо національного питання, ідентичності, російсько-українських взаємин. Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902 рр.) був видатним дослідником судово-адміністративного устрою Лівобережної Гетьманщини, близьким другом Т. Шевченка¹, одним із перших його біографів, проте було б помилкою вважати, що О. Лазаревський повністю розділяв погляди поета на політичне майбутнє України — Олександр Матвійович, попри сподівання громадівців, формально до Київської громади не належав, і це була його принципова позиція. Про це добре висловився М. Грушевський, який у статті до 25-х роковин його смерті (1927 р.) відзначив один великий недолік О. Лазаревського як громадського діяча: «Олександр Матвійович бокував [...] від національного українського руху (був істориком лише Лівобережної, не усієї Украї-

¹ Близькими до Т. Шевченка були всі брати Лазаревського. Наприклад, Михайлові Матвійовичу він навіть подарував свій щоденник і певний час жив у нього.

ни — *Авт.*). Цурався яких небудь національних організацій — навіть стоячи дуже близько до поодиноких членів Старої громади, ніяк не хотів ввійти до її складу. [...] Скептично, і навіть не завсіди приязно, ставився до тяжких [...] потуг національного українського життя: до всяких проб вивести його за межі етнографічної стихії та антикварного аматорства, зробити з національності творчий фактор сучасності» [11, с. 220—221].

М. Грушевський уважав, що після перебування О. Лазаревського на Оренбурщині, де він познайомився з Т. Шевченком, і повернення в Лівобережну Україну, Олександр Матвійович «перегорів», втратив «політичний нерв», «скотився на архівальність» сприйняття самої України, котру оцінював як Малоросію, остаточно освоєну частину Російської імперії, якій уже не жити самостійним життям. М. Грушевський відзначав його «досить виразну і витривалу боротьбу з усякими національними ілюзіями на історичним ґрунті», що шкодило йому не лише як громадському діячу, але й науковцеві, бо «позбавляла й саму роботу Олександра Матвійовича того живого нерва, того внутрішнього горіння, що являється секретом популярності історика і впливу його на громадянство» [11, с. 221]. М. Грушевський слушно писав, що «наша історіографія се заразом історія політичної української мислі; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичний, але й громадській і політичній свідомості» [11, с. 237].

Про це ж писав у своїх спогадах О. Лотоцький, відзначаючи, що засадничий антинаціональний підхід О. Лазаревського знеохотив його і до консультування у суто науково-історичних питаннях. Коли Олександр Матвійович дізнався, що О. Лотоцький пише рецензії для «Записок НТШ», то просив писати й до «Киевской старины», ідеологічним лідером котрої був у 1890-х рр. Проте рецензування книжкової продукції для «КС» передбачало «антикварно-архівальний» підхід, байдужий до національної проблематики, на відміну від «Записок НТШ», де дотримувалися позиції національного українського інтересу. «Розмова з сього приводу, — зазначав О. Лотоцький, — прийняла характер засадничий, і виявилось, що засади наші щодо завдань культурно-національних дуже різняться між собою. Се вбило такий клин у наші відносини, що попередній характер наших розмов став для мене уже неможливий. На превеликий мій жаль і шкоду для мене, я перестав до його ходити» [12, с. 269].

За категоричне небажання бачити нічого позитивного у діяльності козацької старшини, значущості для формування національної ідеології «Історії русів», з якої черпав свої політичні ідеї Т. Шевченко, О. Лазаревського критикували навіть центристські та проросійські орієнтовані І. Лучицький і М. Василенко, що належали до російської кадетської партії. Натомість хвалив О. Лазаревського за звинувачення «панів» у «користолюбстві» російський історик-народник В. М'якотін. Олександр Матвійович не бачив національних планів у П. Полуботка й І. Мазепи — бачив лише банальну «пристрасть до наживи». У 1920—1930-х рр. видатний історик О. Оглоблин намагався довести якраз зворотне, що та «нажива» не затуляла старшині українського загальнонаціонального інте-

ресу², він написав та видав уже в еміграції «Люди старої України»³ — твір ідеологічно антилазаревський, перевидав «Історію русів» — як видатну пам'ятку українського автономізму, котру варто розглядати не з погляду «відображення історичної правди», як це робив О. Лазаревський, а з позиції старокозацької автономістичної думки.

О. Лазаревський, як і В. Науменко, Є. Ківліцький, І. Лучицький, був уособленням ідеології малоросійства, вважаючи, що українське життя можна будувати тільки в межах державного російського суспільно-культурного простору. Тому він не сприймав В. Антоновича і називав його «занадто поляком», позаяк той очолив українську політику та розпочав політику «Галичини — українського П'ємонту». Через «австрофіліство» (тобто самостійництво) не любив О. Лазаревський О. Кониського й «кониськівців», зокрема М. Грушевського. Характерно, що жодного наукового рядка українською мовою О. Лазаревський не дав у львівських виданнях М. Грушевського, але саме М. Грушевський у 1920-х рр. найбільше спричинився до витворення певного його культу — як найвидатнішого історика Лівобережжя, розглядаючи його серед видатних українців ХІХ ст.: М. Максимовича, В. Антоновича, І. Франка, М. Драгоманова, П. Куліша. Він замовив Катерині Лазаревській, доньці О. Лазаревського, підготувати в Історичній секції ВУАН «Археографічний збірник», присвячений її батькові (1927 р.). Цей збірник Б. Лазаревський мав у Парижі й дуже ним пишався.

² Про різницю в оцінках Лівобережної Гетьманщини між О. Лазаревським та О. Оглоблиним див.: Ясь О. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 67—91 [13].

Схоже, таких нюансів Б. Лазаревський не розумів. Писав про батька лише в найвищому ступені як про найавторитетнішого автора «Киевской старины», котрого поважали В. Науменко й інші історики проросійської орієнтації. Його обурення викликала стаття 1931 р. у газеті «Діло» з критикою низького рівня розуміння О. Лазаревським національно-державного значення козацької еліти ХVІІІ ст. У щоденнику зазначав: «Свиня під дубом писала ці слова про мого батька Олександра Матвійовича Лазаревського... Люди настільки неосвічені, що не розуміють, наскільки характеризує епоху приватне листування, листування, з якого видно, як високо стояла родина, якою чистою була любов, яка турбота була, щоби надати освіти, як мужньо переносилась бідність, як поважалась особистість, яке ставлення було до кріпаків (Химка, Яким). Як вірили у Бога. Як закоханий у свою батьківщину автор Олександр Лазаревський був об'єктивним та зображував за документами “діячів”, зображував живих людей, а не ліпив кінних статуї. Наскільки недостатність культури затримувала політичний розвиток народу. Все це історична правда, дійсно корисна для майбутніх поколінь України. Історична правда завжди двобічна, якщо вона правда, і не винуватий О. М. не лише у “брехні”, яку завжди і всюди ненавидів, але й у односторонності. Засвідчую це об'єктивно, син його Борис, нехай знають нащадки України минулу долю» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 68614. Арк. 204).

³ У О. Лазаревського був знаковий твір «Люди старої Малоросії» («Киевская старина», 1882, № 1, 3, 8; 1884, № 1; 1885, № 5; 1886, № 1, 7; 1887, № 6—8; 1888, № 11), який став ключовим серед його праць. В О. Оглоблина це вже були «Люди старої України», адже, крім набуття звань і маєтностей, вони розробляли «сепаратистичну» ідеологію освіченого лівобережного дворянства.

Чи варто дивуватися, що Б. Лазаревський, представник покоління А. Кримського, Лесі Українки та М. Міхновського, опинився в російському літературному таборі і працював для імперської культури?! Але початок ХХ ст. та Українська революція повернули його на шлях істинного національного служіння. Проте Борисові Олександровичу вже було за 50, творчих сил для роботи на українську культуру вже не лишалося, та й матеріальні труднощі емігрантського життя не сприяли таким змінам.

Цікаво, що Гліб і Катерина, діти від другого шлюбу О. Лазаревського, молодші за Б. Лазаревського, залишили вагомий слід в українській культурі, будучи вже представниками покоління діячів Центральної Ради, ровесниками С. Петлюри. Вони покінчили з національною амбівалентністю та перейшли до українського табору. Гліб Лазаревський (1877—1949 рр.) — відомий літературознавець, історик-архівіст, мемуарист, публіцист, політичний діяч доби УНР, був активним учасником гімназійного та студентського українського руху. О. Лотоцький згадував, що на початку 1894 р. Г. Лазаревський належав до громади 4-ї Київської гімназії, а керував цією громадою майбутній засновник Революційної української партії Д. Антонович. Серед гуртківців були діти інших представників Старої громади, котрі залишили помітний слід у розбудові незалежної України: літературознавець В. Лучицький, кооператор В. Доманицький, учений-агроном і міністр закордонних справ УНР К. Мацієвич, міністр освіти УНР та художник-модерніст П. Холодний тощо. У 1895 р. Г. Лазаревський уже був членом університетського студентського українського гуртка разом з Д. Антоновичем, В. Доманицьким, М. Тригубенком, С. Примаченком та ін. [12, с. 214].

За освітою Г. Лазаревський був юристом, членом Українського правничого товариства, брав активну участь у національній революції: від березня 1918 р. — перший помічник старшого військового прокурора УНР, за гетьманату П. Скоропадського працював у Головному військово-юридичному управлінні, а також у Комісії з питань правничої термінології. У грудні 1918 р. очолив Окрему слідчу комісію при Осадному корпусі січових стрільців Є. Коновальця. Від травня 1919 р. — один із прокурорів Найвищого суду УНР. Якщо Б. Лазаревського «біла армія» вважала своїм, то Г. Лазаревського денікінська влада в Києві ледь не стратила, він сидів у Лук'янівській в'язниці. Зауважимо, що Борис Олександрович переважно проявив себе у період гетьманату, тоді як Гліб Олександрович, більш національно зорієнтована людина, працював у структурах УНР.

Г. Лазаревський мав неабиякі таланти історика, починав із невеликого дослідження про медиків «старої України» в журналі «Киевская старина». Розкрити ці свої таланти в більшовицькій Україні він, зрозуміло, не зміг. Головні історичні свої напрацювання друкував у Польщі, коли 1930 р. виїхав на три місяці в наукове відраядження за кордон нібито для написання біографії Т. Шевченка. Він змушений був працювати сексотом радянської держбезпеки, щоб урятуватися від арешту та розстрілу — «чекісти» потребували інформації про настрої унерівської еміграції, тож на роль інформатора було обрано сина шанованого історика ХІХ ст. Вочевидь, саме з волі кураторів Г. Лазаревський зміг працювати

в «петлюрівському контрреволюційному» Українському науковому інституті у Варшаві на чолі з О. Лотоцьким, який його знав ще з молодості, та навіть залишитися в Польщі, «самовільно» не повернувшись до СРСР. Навряд про все це знав Борис Лазаревський, адже у 1930-х рр. вони так і не побачилися.

У Варшаві Г. Лазаревський вів велику дослідну роботу, працював із документами архіву М. Драгоманова, які для Українського наукового інституту передала з Болгарії його дочка Лідія Шишманова. Він видав листування М. Драгоманова зі Старою громадою, ставши впорядником одного з найцікавіших томів про життя й діяльність першого українського соціаліста, склав примітки та коментарі до тому [14]. Невдовзі була підготовлена верстка наступного тому з листами родичів М. Драгоманова, в тому числі й від Лесі Українки, але почалася Друга світова війна й у 1939 р. будівля Українського наукового інституту разом з архівом М. Драгоманова згоріла внаслідок бомбардування. Г. Лазаревський повернувся з Польщі до Києва з версткою та передав її для роботи синові М. Драгоманова Світозару⁴. Це повернення Гліба Олександровича підтверджує версію про його співпрацю з радянською розвідкою, адже в його становищі логічніше було тікати до Європи, але у СРСР залишалася його родина, фактично заручники.

Г. Лазаревський, перебуваючи в Польщі, був активним публіцистом уєнерівського напрямку, друкувався у «Тризубі», куди спрямував і свого брата, Бориса Олександровича, для якого середовище емігрантів УНР спочатку не було своїм. Українською літературною мовою Г. Лазаревський володів куди вправніше за брата, про що свідчать дослідження про Лесю Українку («Молодість Лесі Українки» (1935—1936 рр.), низка спогадів про власну молодість та національно-визвольну боротьбу («Вимарш синіх жупанів: Фрагмент зі спогадів із року 1918» 1939 р., «Та не буде лучше... (Спогади емігранта про старі панські садиби в Україні)» 1938 р.).

У 1943 р. в журналі «Українська література» (який тоді виходив в Уфі) було опубліковано блискучі спогади Г. Лазаревського про «Киевскую старину» — мабуть, найкращий матеріал з історії цього часопису. Згодом вони стали підставою для цькування самого Г. Лазаревського, української творчої інтелігенції, підґрунтям для «кагановичівщини». Гліб Олександрович устиг ще попрацювати в музеї Т. Шевченка в Києві й написати з десяток гарних статей із шевченкознавства.

Катерина Лазаревська (1879—1939 рр.), дочка О. Лазаревського, продовжила справу батька, займалася джерелознавчими, археографічними, історичними та палеогеографічними студіями. У 1920-х рр. вона належала до найактивніших історикинь України, обсяги роботи якої можна порівняти з творчістю Н. Полонської-Василенко, Н. Мірзи-Авак'янц, О. Багалій. Її помітив М. Грушевський. Ставши фактичним науковим керівником, доручив оприлюднення документів архіву Лазаревських, підготовку до видання джерел з історії Лівобережної України, зокрема описів Новгород-Сіверського намісництва. Разом із П. Клименком вони досліджували цеховий

⁴ Свідченням цьому листи С. Драгоманова, які зберігаються в архіві УВАН (США), і нині готуються там до видання.

устрій міст Гетьманщини XVII—XVIII ст., зокрема київський цех. К. Лазаревська мала якесь далеке зв'язки з братом, з Борисом Олександровичем, передала йому за кордон «Археографічний збірник» із критикою на працю їхнього батька.

Борис Лазаревський народився 1871 р. у Полтаві. Навчався у 2-й Київській гімназії, колегії Павла Галагана, Одеському та Київському університетах на юридичному факультеті. Служив у Севастопольському військово-морському суді, як правник брав участь у російсько-японській війні 1904—1905 рр. Реалізував себе не лише як фаховий юрист, а й як письменник-белетрист, був знайомий і приятелював майже з усіма відомими російськомовними літераторами імперії, намагався підтримувати зв'язки із земляками-українцями. Про українські почуття, що залишалися у глибинах душі, нагадала йому Лютнева революція 1917 р. За часів УНР він не проявив себе як службовець нової держави, але за гетьмана П. Скоропадського таким став. У 1918 р. перейшов у розпорядження військового прокурора, був офіцером для доручень при військовому міністрові Української Держави. За Директорії залишився на посаді. У 1919 р. служив у Севастополі, Миколаєві, Херсоні.

Факт самої лише служби у структурах Української Держави не означав, що людина співчуває ідеї української незалежності. Більшість колишніх гетьманських службовців стали у вигнанні стовідсотковими політичними росіянами й відзначилися гострими випадками проти УНР і самостійників-соціалістів із кола С. Петлюри. Достатньо згадати спогади М. Могилянського, або працю на білу еміграцію А. Стороженка, перехід на службу російській ідеї філософа В. Зіньківського, колишнього міністра сповідань Української Держави, котрий, будучи церковним автономістом, не мислив України без Росії. Навіть колишній очільник відомства юстиції за часів П. Скоропадського М. Чубинський, син автора національного гімну, в Парижі долучився не до української, а до російської еміграції. Натомість Борис Лазаревський обрав, може й несподівано, український вектор спілкування⁵.

Українська еміграція в Парижі була строкатою, слабо організованою в культурних та політичних аспектах. Між собою конкурували відверто прорадянський Союз українських громадян, ліві або соціалісти на чолі з М. Шаповалом, та унерівський Союз українських емігрантських організацій М. Шумицького. Головним друкованим органом республіканської еміграції з 1925 р. був тижневик «Тризуб», створений за ініціативи С. Петлюри. Унерівці були вірними державницьким та антибільшовицьким принципам. Їхні погляди стали близькими для Б. Лазаревського — позапартійний, ліберал за світоглядом, він підтримував зв'язки із редакцією «Тризуба», друкувався на його шпальтах, брав участь у громадських акціях, виступав на українських вечорах і концертах.

Зближенню Б. Лазаревського з редакцією «Тризуба» та подальшій активній співпраці посприяв його рідний брат Гліб Олександрович. Записи зі щоденників 1929—1933 рр. засвідчують, що на його прохання письменник часто відвідував редакцію часопису та Українську бібліотеку ім. Симона Петлюри. Своєю чергою,

⁵ Щоправда, це був не єдиний випадок. Так, М. Стороженко вийшов на зв'язок із Д. Дорошенком, був близьким до гетьманців і написав спогади про Київ XIX ст. із певними симпатіями українця-консерватора.

Г. Лазаревський допомагав братові вдосконалювати українську стилістику його творів. З 1932 р. Борис Олександрович вів у «Тризубі» постійну колонку «Шматочки минулого», де публікував нариси-спогади про родину, старий дворянський побут, видатних людей української культури⁶. Загальна кількість дописів Б. Лазаревського у «Тризубі» становить 35 позицій. У 1934—1935 рр. спогади письменника також публікувалися у щорічному календарі-альманаху «Дніпро», який видавали у Львові А. Жук і В. Дорошенко, колишні лідери Союзу визволення України (друкували зазвичай лише твори, написані з позицій української державності).

У своїх спогадах «Шматочки минулого» («Шматки...», «Фрагменти...») Б. Лазаревський розповідав про навчання у 2-й Київській гімназії та колеґії Павла Галагана, про етнографічні враження від села на Чернігівщині, де ріс і виховувався, про батька і співробітників журналу «Киевская старина», згадував своїх учителів, особливо тепло А. Юркевича, Н. Тумасова, В. Науменка. А. Юркевич, брат знаменитого філософа з Київської духовної академії П. Юркевича, якого вивів головним героєм статті «Самоотверженіє малоросіян» (1906 р.) М. Грушевський [15]. Н. Тумасов був знаним діячем Київської громади, директором 2-ї Київської гімназії, що постраждав через своє українофільство. В. Науменко — лідер Старої громади, розстріляний у 1919 р. за «контрреволюційну діяльність». Б. Лазаревський у цих «Шматочках...» критикував В. Науменка за підтримку добровольчих дружин, які воювали проти Директорії (!)⁷, а збройні формування Української Держави при цьому слушно називав «московським» військом. Це безумовно свідчило про його національні переконання.

В розділі про вчителів колеґії Павла Галагана письменник згадував тих, хто визначав національне обличчя навчального закладу — П. Житецького і Є. Трегубова. Про відомого російського історика «Киевской старины» він писав: «Скажу тільки, що росіянин В.О. М'якотін круто повернув до суто російських справ, з жахом утік від усякої думки про незалежну Україну, історію якої він добре знає... Для історичної української науки він зробив чимало, але не давав своїм творам ні сили, ні краси. Мені зовсім нема охоти образити пана М'якотіна, бо, здається, не винуватий він у тому, що, дуже добре знаючи історію України, мало знає психологію окремого українця. У пана М'якотіна більше розуму, ніж серця, більше в його мріях політики, ніж національного самолюбства. Це ще раз підтверджує, що українець та росіянин — це не одно... Тепер, коли я сам уже давно дід, помітив я,

⁶ Лазаревський Б. Шматочки. *Тризуб*. 1932. № 39 (9.10). С. 2—6; № 40 (16.10). С. 2—6; № 41 (23.10). С. 3—6; № 43 (6.11). С. 7—10; № 44 (13.11). С. 5—10; № 45 (20.11). С. 2—8 та ін.

⁷ «Науменко був надзвичайним учителем, і дуже, дуже боляче згадується, та здається і цілком незрозумілим, як такий чоловік, вже будучи українським міністром народної освіти, нарешті міг зробити страшенну хибу. Але нікуди правди діти. Наказав він мобілізувати учнів старших класів усіх гімназій на допомогу московським добровольцям, що озброювалися саме в той мент, як наближалася вже Директорія до Києва. Як міг це зробити українець? Думаю, що це не була справжня зрада, що був це компроміс, що десь глибоко в своєму серці Науменко хоч і не знав, але почував, що нічого з цієї мобілізації не вийде. Так воно й сталося. Безумовно, це була тяжка пляма на всій діяльності Науменка» (див.: Лазаревський Б. Шматочки минулого. *Тризуб*. 1932. № 44 (13.11). С. 9).

що кров та нація на старість виявляють себе гостріше, яскравіше»⁸. Дуже промовиста цитата, яка, власне, збігається з оцінкою постаті В. М'якотіна у сучасній українській історіографії. Щобільше, напрошується паралель із текстом М. Грушевського про О. Лазаревського: «Вже став сивим дідом і Венедикт Олександрович М'якотін, той самий, що так цікавився раніше Україною та українцями, а тепер, як підвела Україна голову, як залунало українське наукове і літературне слово і на Великій Україні, хоч і під окупацією, і в Парижі, і в Берліні, і в Празі, і в Варшаві, і в Америці, — то М'якотіна ніби щось одвернуло від України. Добре знає цей вчений нашу історію, та не розуміє нашого серця, нашої психології» [16—17]. Треба мати на увазі, що В. М'якотін у 1880-х рр. був найближчим товаришем Олександра Лазаревського, цілком підтримував його концепцію складання акту «обжалування» козацькій старшині за матеріальний егоїзм і визискування селян. Загалом «Шматочки минулого» фактично є спогадами про Київ та українське життя провінції в 1880-х рр., коли сам Б. Лазаревський ще був підлітком і сприймав українську стихію міста і села — саме це й стало головною темою цих нарисів.

Щоденники Б. Лазаревського за 1929—1933 рр. — це три товсті зошити, оздоблені однаковою оправою (синя тканина зі вставками шкіри), з однаковими форзацами, золотим тисненням на корінцях («Ma Vie» Paris та відповідний рік). Ці три томи за зовнішніми ознаками ідентичні тому за 1927—1929 рр. Припускаємо, що всі томи були зшиті в одній палітурні. Кожен зошит починається оберегами-автографами друзів Б. Лазаревського або уривками з книг Нового Заповіту, наприклад, із Діянь апостолів та Євангелія від Луки.

Зазначимо, що щоденник за 1927—1929 рр., ущент заповнений вклеєними листами, поштівками, малюнками і світлинами, до останніх днів Б. Лазаревського знаходився у його помешканні в Парижі, а по смерті власника разом із рукописним архівом потрапив до редакції тижневика «Тризуб» та Української бібліотеки ім. Симона Петлюри. Три зошити (можливо й інші, невідомі нам) з ІР НБУВ ще за життя Б. Лазаревського були відправлені на збереження братові Глібу Олександровичу у Варшаву.

Перший щоденник датований з 13 липня 1929 до березня 1930 рр., має 231 пронумерований аркуш⁹. На першій сторінці наявний автограф Б. Лазаревського: «У випадку моєї смерті прошу Сургучова¹⁰ (закреслено — Авт.) передати, коли буде можливість, усі мої щоденники моему брату». Другий позначений датами з 11 лютого до 28 вересня 1931 р.¹¹ У ньому 205 пронумерованих аркушів, пара листів від приятелів та кілька записів від сторонніх осіб. Замість епіграфа автограф: «Королі не бояться окриків натовпу, вони бояться мовчання. О. Купрін». Далі запис Б. Лазаревського: «11 та 12 лютого, середа та четверг, узяв я цей зошит від палітурника удень, а записав Купрін ввечері, а я дописую після опівночі [...] був лист

⁸ Лазаревський Б. Шматочки минулого. *Тризуб*. 1932. № 45 (20.11). С. 7.

⁹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68613.

¹⁰ Сургучов Ілля Дмитрович (1881—1956 рр.) — російський прозаїк, драматург, публіцист, літературний критик, мемуарист.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68614.

від Гліба»¹². Третій датований із 31 грудня 1932 до 5 жовтня 1933 рр.¹³ і містить 244 пронумеровані аркуші. На звороті форзаца, окрім релігійних цитат, автограф письменника: «У випадку моєї смерті усі щоденники передати братові Глібу Олександровичу до Варшави. Борис Лазаревський, 19.02.1933. Париж».

Записи, знайдені у щоденниках та в листуванні братів, підтверджують, що Борис таки доправив братові до Варшави всі згадані нотатки разом із частиною свого архіву. Про це свідчить лист, надісланий із Варшави Г. Лазаревським у Париж: «19.VIII.1936. Дорогий Борисе [...] в неділю приїхав Би... (нерозбірливо — *Авт.*) і передав мені твого щоденника [...] твої щоденники у надійному місці»¹⁴.

У вересні 1939 р. Гліб Олександрович повернувся у СРСР, вочевидь, саме так щоденники Б. Лазаревського й потрапили до Києва. У ЦДАВО України зберігається близько 30 листів Г. Лазаревського братові, надісланих із Варшави в Париж у 1930—1936 рр. Судячи з листів і записів у паризьких щоденниках, брати регулярно листувалися (ледь не щотижня) від часу переїзду Г. Лазаревського до Варшави й до раптової смерті Б. Лазаревського в Парижі 1936 р. «Любий братіку, тебе безумовно мабуть цікавить моя легалізація... Дякую тобі не так за гроші, як за ту надзвичайну чуйність, що її ти виявив до мене [...] дуже забажалося побачитись з тобою в Парижі. Цілую. Гліб»¹⁵. В такій емоційній формі написані майже всі листи братів. Цей епістолярій ще чекає на наукове дослідження.

Зміст щоденника за 1927—1929 рр. дозволив нам зафіксувати часткові, хоч і не надто тісні контакти Б. Лазаревського з колами української політичної та культурної еліти в еміграції. В томі міститься чимало записів про Україну та українство. У цей період письменник активно спілкувався лише з Олександром Кошицем та братами Андрієм й Олексою Чехівськими. Аналіз текстів засвідчив гострі переживання від розриву з Україною та малою батьківщиною, почуття власної провини за цей утрачений ментальний зв'язок. Натомість щоденники письменника за 1929—1933 рр. найяскравіше представляють українські маркери Б. Лазаревського.

Записи у щоденниках наприкінці 1929 та на початку 1930-х рр. свідчать про активне спілкування Б. Лазаревського з українцями-емігрантами О. Григоровичем¹⁶, М. Афонським¹⁷, В. Салівомом¹⁸ та ін. У Парижі друзі зустрічалися в тісному колі, співали українських пісень (Борис Олександрович любив слухати церковні піснеспіви), але єдиною людиною, з якою письменник міг відчувати себе «вільним та в безпеці», був, можливо, О. Кошиць. Звичайно, що контакти з

¹² Там само. Арк. 1.

¹³ Там само. Спр. 68615.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3537. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 46.

¹⁵ Там само. Арк. 1 зв.

¹⁶ Григорович Олександр Філаретович — киянин, регент хору кафедрального собору Олександра Невського в Парижі, де виконувалися в тому числі піснеспіви Києво-Печерської лаври.

¹⁷ Афонський Микола Петрович (1892—1971 рр.) — киянин, регент хору кафедрального собору Олександра Невського в Парижі.

¹⁸ Салівон Володимир Федорович (1890—1961 рр.) — полтавець, провідний співак (бас) у митрополічому хорі регента М. Афонського в кафедральному соборі на вул. Дарю в Парижі.

представниками російських емігрантських кіл у нього теж були. Але Б. Лазаревський, як засвідчують записи, дедалі від них віддалявся.

Музично-пісенна тема продовжується на наступних сторінках щоденника. Запис від 28 липня 1929 р. присвячений зустрічі з О. Кошицем за присутності А. Чехівського: «Ми з Андрієм повернулись додому. Кошиць уже встав і я пішов до нього. Нас покликали до саду обідати. Обідали ми окремо утръох»¹⁹. За обідом розмова йшла про видання книги О. Кошиця про українські пісні, рецензії на неї, переклади, які, зі слів А. Чехівського, обійшлися, крім різних труднощів, у 21 тис. франків. Б. Лазаревський додав про книгу: «[...] але слава Богу, що вона є — пам'ятка всесвітньої української слави та самого Кошиця [...] понад 20 екземплярів спрямували до Києва. Говорили про хор Городовенка»²⁰. Кошиць обурений. Він сказав: краще було б аби Городовенко співав псалми, а то він спотворив народне нутро, кастрував найкращі речі... Його хор справжній більшовизм у музиці»²¹.

На протилежній сторінці від цього запису О. Кошиць залишив свій автограф — нотні рядки і слова пісні «Ой, ти вербо моя кучерява», записаної до щоденника, вочевидь, на прохання Б. Лазаревського. Наприкінці є припис диригента: «На дорогий спомин про наш милий Київ. Чи побачимо його коли. Ол. Кошиць. 16.VIII.29. France»²².

Підтвердженням довірливих стосунків між Б. Лазаревським та О. Кошицем став запис сну, що примарився останньому в Римі і про який він розповів приятелю. «Це була прониклива тужлива пісня, яку співали дівчата з невідомого хору, що зненацька з'явився на сцені перед концертом, замість власних виконавців. Був тут і старий друг Микола Садовський»²³, із яким О. Кошиць міцно обійнявся, а прокинувся [...] весь у сльозах»²⁴. Слова пісні, яку наспівав О. Кошиць, Б. Лазаревський записав у блокнот, а у щоденнику зазначив: «Мелодія надає цим словам більшої проникненості, але її, на жаль, не записав. 21.VIII.1929»²⁵.

Б. Лазаревський у записах багато згадував своїх приятелів Миколу Шумицького²⁶ та Миколу Порохонського²⁷. 24 лютого 1931 р., вівторок: «[...] пообідав [...] ліг подрімати та уявилась мені румунська православна церква, де відспівували С.В. Петлюру [...] оздоблення траурне... Чому? Може тому, що я збираюсь сходити до Шумицького... Опівночі, був я у Шумицького — чудове враження. Він добре

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68613. Арк. 28 зв.

²⁰ Городовенко Нестор Феофанович (1885—1964 рр.) — хоровий диригент, художній керівник капели «Думка».

²¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68613. Арк. 28 зв.

²² Там само. Арк. 29.

²³ Садовський Микола Карпович (1856—1933 рр.) — актор, режисер, громадський діяч.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68613. Арк. 30 зв.

²⁵ Там само. Арк. 31.

²⁶ Шумицький Микола Андрійович (1889—1982 рр.) — громадсько-політичний діяч, архітектор, дипломат. Із 1925 р. голова Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, член управи Союзу українських емігрантських організацій у Франції.

²⁷ Порохонський Микола Миколайович (1868—1931 рр.) — киянин, офіцер, із 1927 р. голова Союзу російських військових інвалідів у Франції.

мовчить — весь характер схожий на Гліба, мабуть глухівська кров. Дружина його не українка, — тримається просто, нічого із себе не зображує... У цій квартирі можна відпочити, а, головне, можна говорити щиро. Про Шумицького ще напишу»²⁸.

22 травня 1931 р.: «Наснилась Зіна²⁹, потім Гліб, ніби ми з ним говоримо французькою [...] пішов до церкви, дав за упокій та за молитву про здоров'я Порохонського, Гліба та рідних... Дома мене чекав лист від Гліба та повідомлення від Віри³⁰ [...], у церкві дізнався, що Порохонського уже перевезли до шпиталу St. Jozeph. На вулиці чудова погода й у мене немає сумнівів, що йому стане краще»³¹.

У записі від 7 липня 1931 р. Борис Олександрович залишив свою реакцію на раптову смерть у лікарні М. Порохонського, що справило на автора щоденника надзвичайне враження. Згадуючи померлого, Б. Лазаревський називав його «найчеснішою людиною, яку знав, зоологічного українця, попри те, що був російським офіцером, але нетерпимо ставився навіть і до “кавказців”, таких як Джугашвілі, що керує нещасною Росією, але Україна не Росія, хоча б тому, що...»³². Поруч із цитованим записом, як аргумент, вклеєно вирізку з газети «Вечерня Москва» від 3 травня 1931 р. під заголовком «Українські націонал демократи», в якій цитувалися слова підсудного на «процесі Спілки визволення України» академіка С. Єфремова, котрий порівнював радянський режим із татарським ярмом, темною плямою в історії України, яку треба змити кров'ю і що дух української нації несумісний із комунізмом.

Тут само, на берегах сторінки, запис: «Коли Порохонський був поручиком, а Ліза його нареченою, він часто сідав за рояль і співав: “Козак виїзжає, дівчинонька плаче”. Ця дівчинонька 35 років була його дружиною і тепер також не втішно плаче...»³³.

До щоденника вклеєна також вирізка з російської емігрантської газети з некрологом на М. Порохонського від 13 червня 1931 р. за підписом Б. Лазаревського. Зазначається, що М. Порохонський після закінчення з відзнакою 1-ї Київської гімназії обрав для себе кар'єру військовика, навчався в Олександрівському училищі, служив в артилерійській бригаді. Вже дослужившись до чина підполковника, він став одним із найкращих офіцерів, улюбленцем солдатів. Зі свого жалування купував їм квитки на «гальорку» в театрі, коли там гастролювала трупа П. Саксаганського. Був людиною чесною, принциповою, моральною. Навіть коли у веселій офіцерській компанії розповідали непристойний анекдот і повз проходив М. Порохонський, то оповідачі відразу замовкали. «У день, коли у церкві служили панахиду, — завершував автор некролога, — на дворі була гроза і далекий грім під час “вічної пам'яті” прогрімів наче останній артилерійський салют по артилерійському генералу»³⁴.

²⁸ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68614. Арк. 8 зв.

²⁹ Лазаревська Зінаїда Борисівна (1904—1993 рр.) — молодша донька Б. Лазаревського.

³⁰ Лазаревська Віра Борисівна (1902—1964 рр.) — старша донька Б. Лазаревського.

³¹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68614. Арк. 77.

³² Там само. Арк. 91 зв.

³³ Там само.

³⁴ Там само. Арк. 97.

Щоденник за 1933 р. розкриває нам особистість Б. Лазаревського як українськомовного публіциста та лектора в тижневику «Тризуб» такими записами: «удень я заходив у “Тризуб”»³⁵; «через силу, але дістався до “Тризу́ба” та із задоволенням побачив, що немає помилок»³⁶; «сьогодні піду у “Тризу́б” на військову вечірку»³⁷; «з ранку у “Тризу́бі” [...] отримав 100 франків від Косенка»³⁸ і це мене морально піднесло... Завтра Прокопович³⁹ їде до Варшави. Хочу відправити Глібу 2—3 зошита щоденників та найцікавіший для нього за кінець 1918 року. [...] Узяв я щоденники та відніс у “Тризуб”»⁴⁰; «був у “Тризу́бі” — відправив Глібу рекомендований лист із усіма вкладеними фотографіями»⁴¹; «був у “Тризу́бі”. Прокопович, перш ніж поїхати, наказав випускати номери по 16 сторінок, то змушений буду через певний час друкуватись по чайній ложці»⁴²; «Сьогодні я був у “Тризу́бі” — віддав туди нарис “Мороз”⁴³ — редактори Ніколюк та [...] (далі нерозбірливо — *Авт.*) по філологічній частині не надто чутливі. Але і нехай [...] Боюсь, що знову почнуть переробляти. Після довгої перерви знову будуть друкувати українською»⁴⁴; «Прокопович, як завжди, був зі мною дуже привітний, радів, що вечір пройшов успішно та обіцяв свою матеріальну допомогу»⁴⁵.

25 березня 1933 р. Б. Лазаревський, за організаційної допомоги «Тризу́ба», підготував та прочитав публічну лекцію про Т. Шевченка у середовищі української еміграції. Підготовчі роботи тривали майже 20 днів («...був я у “Тризу́бі” — отримав запрошення прочитати [...] лекцію про Шевченка, на що і погодився») ⁴⁶. В нотатках ретельно зафіксовано підготовку до лекції, вочевидь, для письменника вона мала неабияке значення. «Сьогодні у Тургенівській бібліотеці я читав щоденник Т.Г. Шевченка. Яка розумна, яка не озлоблена, яка порядна, яка велика людина. Горький, так само вийшов із народу, але куди ж цьому кацапику до осяжності та об’єктивності нашого Кобзаря»⁴⁷. Лекція відбувалася в українській емігрантській «станіці» в м. Візен-Шалетт-сюр-Луан. Б. Лазаревський виступав перед українською громадою, представники якої 1924 р. утворили Товариство бувших вояків Армії УНР. У щоденнику, можемо припустити, якраз і йдеться

³⁵ Там само. Спр. 68615. Арк. 47.

³⁶ Там само. Арк. 53.

³⁷ Там само. Арк. 54.

³⁸ Косенко Іларіон Федорович (1888—1950 рр.) — інженер. За Директорії був керівником Київської поштово-телеграфної округи. У складі кабінету В. Прокоповича міністр пошти й телеграфу. Від 1939 р. редактор часопису «Тризуб».

³⁹ Прокопович В’ячеслав Іванович (1881—1942 рр.) — голова Ради Народних Міністрів УНР (1920 р.), Ради Міністрів УНР в екзилі (1926—1939 рр.), Директорії УНР в екзилі (1939—1940 рр.). У 1925—1939 рр. редактор часопису «Тризуб».

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 63.

⁴¹ Там само. Арк. 191 зв.

⁴² Там само. Арк. 71.

⁴³ Серед публікацій Б. Лазаревського у «Тризу́бі» відсутній. Імовірно не був надрукований.

⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 64.

⁴⁵ Там само. Арк. 63 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 70.

⁴⁷ Там само. Арк. 82.

про клуб цього товариства, на сцені якого побував Б. Лазаревський. Серед тих, кого він згадував, і тих, хто залишив після його лекції автографи у щоденнику, ми ідентифікували сотника Михайла Левицького, санітарного сотника (військового медика) колишньої охорони головного отамана Павла Бушила, поручника Ілька Шаповала, сотника Івана Стоцького та ін.

Б. Лазаревський висловлював велике співчуття й повагу до українських військово-емігрантів у Франції: «Зустрів мене, здається, Михайло Левицький і відвіз у Шалетт [...] гарна людина з Поділля. Повів мене спочатку у місцевий український клуб, який декорував художник Перфецький⁴⁸. Нагодували до сходу [...] віднесли речі на квартиру до Левицького. У клубі до мене подійшов колишній офіцер, драгун Марр, який, певний час, навчався зі мною у Другій київській гімназії [...] гарна людина, що багато страждала. Відбувались репетиції дитячого спектакля. Народу багато. Українство тут справжнє, патріотичне, завзяте. Завтра треба говорити про Шевченка. Хочеться зробити це просто і не банально»⁴⁹; «багато колишніх старшин Української армії й у мене виникає бажання назвати їх “українські декабристи”»⁵⁰.

Щоденник за 1933 р., окрім записів про життя та літературну діяльність, містить також думки й рефлексії автора щодо прочитаного у часописах та інформації, яка надходила з України. «Читав я у “Тризубі” і про Петра Януарійовича Стебницького [...]»⁵¹ на Маловолодимирській вулиці я його пам'ятаю і гімназистом, і студентом; у його будинку мешкала гімназистка, яка мені щиро подобалась. Я ніколи не думав, що з цього гарненького, надзвичайно гордого та дуже мовчазного юнака постане така велика для України людина...»⁵².

Є реакція Б. Лазаревського на Голодомор 1933 р. та встановлення сталінської диктатури: «Повісився чи застрелився в Україні Скрипник, значна фігура на службі у більшовиків, але любив і свою роботу [...] та, звичайно, задихнувся серед сморіду»⁵³; «зранку я був у “Тризубі” — приїхав Мілоцький⁵⁴ та розповів чимало страшних речей про Україну... Щодня, а у Староконстантинові у сто разів більше, на вулиці підбирають трупи тих, хто помирає від голоду. Хліб ні на що не схожий [...] знайти нічого не можливо [...] Скрипник застрелився. Представниками Росії за кордоном є Сокольніков [...] Литвінов, які позбавлені співчуття до [...] чужих людей, чужих народів [...] хліб торічний не зібраний [...] божевілья та жах. Скільки ще. Господи. А ми за кордоном і що ж ми можемо вчинити? Страшно і тяжко писати про це у щоденниках...»⁵⁵.

⁴⁸ Перфецький Леонід Юліанович (1900—1977 рр.) — художник-баталіст, графік. В еміграції був мистецьким завідувачем Бібліотеки ім. Симона Петлюри.

⁴⁹ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 89 зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 90.

⁵¹ Стебницький Петро Януарійович (1862—1923 рр.) — громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист. У 1918 р. міністр освіти в уряді Ф. Лизогуба.

⁵² ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 82.

⁵³ Там само. Арк. 186.

⁵⁴ Можливо, йдеться про М. Мілоцького, який співпрацював із часописом «Тризуб» та свого часу передав до фондів Бібліотеки ім. Симона Петлюри документи з історії Армії УНР.

⁵⁵ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68615. Арк. 187.

* * *

Під впливом свого батька, знаменитого історика Лівобережної України, Борис Лазаревський починав власний творчий шлях як російський літератор та обрав російську державну ідентичність. Проте можна впевнено говорити про існування в нього множинної національної ідентичності, в тому числі української, яка перебувала тоді на стадії етнографічного замилювання фольклором та побутом села, а не політичного усвідомлення себе українцем. Для такого рівня самосвідомості необхідно було відчувати свою культурну окремішність від росіянина — лише від часів Української революції 1917—1921 рр. відбувалося зміцнення політичної національної свідомості Б. Лазаревського, яка проявить себе вже у Франції наприкінці 1920 — у 1930-х рр. Попри переважно російське культурне оточення Б. Лазаревський почав більше спілкуватися з представниками української уєнерівської еміграції, змінилося його ставлення до російсько-українських відносин, критичнішим стало бачення російської еміграції — все це відображено на сторінках його щоденників. Національні переконання письменника зазнали в 1930-х рр. певної метаморфози, він став прихильником республіканської версії української державності. Певний вплив на зміну його поглядів мали молодші брат і сестра — Гліб та Катерина Лазаревські, проте питання щодо остаточного переходу Б. Лазаревського на позиції української самоідентичності в 1930-х рр. залишається дискусійним і потребує подальшого дослідження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Berehovi, S.I. Borys Lazarevskiy — Halyna Kuznietsova: kyivska nostalgiiia paryzkykh emihrantiv (za materialamy «Shchodennyka» 1928—1933 rr.). *Treti kyievoznauvchi chytannia: istoriia ta etnokultura*. Kyiv, 2020. 168-175 [in Ukrainian].
[Береговий С.І. Борис Лазаревський — Галина Кузнецова: київська ностальгія паризьких емігрантів (за матеріалами «Щоденника» 1928—1933 рр.). *Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура*. Київ, 2020. С. 168—175].
2. Berehovi, S.I., Sylka, O.Z. Borys Lazarevskiy pro povsiakdenne zhyttia emihratsii v Paryzhi (za materialamy shchodennyka «Ma Vie»: 1927—1929 rr.). *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 2020. 1: 102-109. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2020-1-102-109> [in Ukrainian].
[Береговий С.І., Силка О.З. Борис Лазаревський про повсякденне життя еміграції в Парижі (за матеріалами щоденника «Ma Vie»: 1927—1929 рр.). *Вісник Черкаського університету*. 2020. № 1. С. 102—109. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2020-1-102-109>].
3. Berehovi, S.I., Sylka, O.Z. Paryzkyi emihrant iz ukrainskoiu dusheiu: refleksii Borysa Lazarevskoho na prezentatsiiu ukrainstva u 1927—1929 rr. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 2022. 1: 106-114. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-106-114> [in Ukrainian].
[Береговий С.І., Силка О.З. Паризький емігрант із українською душею: рефлексії Бориса Лазаревського на презентацію українства у 1927—1929 рр. *Вісник Черкаського університету*. 2022. № 1. С. 106—114. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-106-114>].
4. Sylka, O.Z., Berehovi, S.I., Syniavska, L.I., Hurzhii, I.O. «Ma Vie»: paryzkyi shchodennyk Borysa Lazarevskoho za 1927—1929 roky yak dzherelo do vyvchennia istorii ukrainskoi emihratsii. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 2022. 29: 344-362. <https://doi.org/10.15407/rksu.29.344> [in Ukrainian].
[Силка О.З., Береговий С.І., Синявська Л.І., Гуржій І.О. «Ma Vie»: паризький щоденник Бориса Лазаревського за 1927—1929 роки як джерело до вивчення історії

- української еміграції. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 29. С. 344—362. <https://doi.org/10.15407/rksu.29.344>].
5. Goncharenko, I. Neopublikovannia pisma A.I. Kuprina. *Raduga*. 1966. 4: 151-154 [in Russian]. [Гончаренко І. Неопубліковані листи А.І. Куприна. *Радуга*. 1966. № 4. С. 151—154].
  6. Honcharenko, O. Yak voiuvaly ukraintsi v chasy rosiisko-yaponskoi viiny. *Literaturna Ukraina*. 2015. 19 bereznia. 13 [in Ukrainian]. [Гончаренко О. Як воювали українці в часи російсько-японської війни. *Літературна Україна*. 2015. 19 березня. С. 13].
  7. Honcharenko, O. Zustrich z Oleksandrom Koshytsem. *Ukrainska muzyczna hazeta*. 2014. 2 (92): 12 [in Ukrainian]. [Гончаренко О. Зустріч з Олександром Кошицем. *Українська музична газета*. 2014. № 2 (92). С. 12].
  8. Piskun, V.M. “Zemliakam polityka, a meni здається треба вперед культура і література” (lysty Borysa Lazarevskoho do Mykyty Shapovala). *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zhurnal*. 2010. VIII-IX: 125-128 [in Ukrainian]. [Піскун В.М. «Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література» (листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № VIII-IX. С. 125—128].
  9. Hurych, I. Hohol (200 rokiv vid dnia narodzhennia). *Visnyk NTSb*. 2009. Osin — zyma. Ch. 42: 15-17 [in Ukrainian]. [Гурич І. Гоголь (200 років від дня народження). *Вісник НТШ*. 2009. Осінь — зима. Ч. 42. С. 15—17].
  10. Hurych, I. Mykola Hohol yak rosiiskomovnyi ukrainskyi pysmennyk. *Hurych, I. Yak Ukraina stavala ukrainskoiu: Hromadsko-politychne zhyttia na pidrosiiskii Ukraini XIX — pochatku XX st.* Kyiv, 2024. 138-141 [in Ukrainian]. [Гурич І. Микола Гоголь як російськомовний український письменник. *Гурич І. Як Україна ставала українською: Громадсько-політичне життя на підросійській Україні XIX — початку XX ст.* Київ: Кліо, 2024. С. 138—141].
  11. Hrushevskiy, M. V dvadtsiat piati rokovyny smerti O.M. Lazarevskoho: Kilka sliv pro yoho naukovu spadshchynu ta yii doslidzhennia. *Hrushevskiy, M. Tvory. U 50 t.* T. 10. Kn. 1. 219-238. Lviv, 2015 [in Ukrainian]. [Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті О.М. Лазаревського: Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. *Грушевський М. Твори. У 50 т.* Т. 10. Кн. 1. Львів, 2015. С. 219—238].
  12. Lototskyi, O. Storinky mynuloho. Ch. 1. Varshava, 1932 (Pratsi Ukrainskoho naukovoho instytutu. Seriiia memuariv. T. 6. Kn. 2) [in Ukrainian]. [Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. 286 с. (Праці Українського наукового інституту. Серія мемуарів. Т. 6. Кн. 2)].
  13. Yas, O. Dva obrazy Staroi Ukrainy: vizii O. Lazarevskoho i O. Ohloblyna. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2009. 3: 67-91 [in Ukrainian]. [Ясь О. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 67—91].
  14. Arkhiv Mykhaila Drahomanova. T. 1: Lystuvannia kyivskoi Staroi hromady z M. Drahomanovym (1870—1895 rr.). Varshava, 1938 (Pratsi Ukrainskoho naukovoho Instytutu. T. XXXVII) [in Ukrainian]. [Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Варшава, 1938. 446 с. (Праці Українського наукового Інституту. Т. XXXVII)].
  15. Hrushevskiy, M. Z bizhuchoi khvyli. «Samooverzhenie malorossiian». *Literaturno-naukovyi vistryk*. 1906. Richn. IX. XXXIII (III): 558-564 [in Ukrainian].

- [Грушевський М. З бжучої хвилі. «Самоотверженіє малороссіян». *Літературно-науковий вістник*. 1906. Річн. ІХ. Т. XXXIII. Кн. III. С. 558—564].
16. Нурч, І. Venedykt Miakotin і українська історіографія. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2012. 22: 541-564 [in Ukrainian].
[Гирич І. Венедикт М'якотін і українська історіографія. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 541—564].
17. Нурч, І. Venedykt Miakotin, його «Oчерky sotsyalnoi ystoryy Ukrayny XVII—XVIII vv.» і українська історіографія. *Miakotin, V.O. Vybrani tvory. U 2 t.* Т. II. Kyiv, 2012. 13-28 [in Ukrainian].
[Гирич І. Венедикт М'якотін, його «Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII вв.» і українська історіографія. *М'якотін В.О. Вибрані твори. У 2 т.* Т. II. Київ, 2012. С. 13—28].

Надійшла / Received 31.12.2024

Serbii BEREHOVYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at the Department of Humanitarian Disciplines,
National University of Food Technologies (Kyiv, Ukraine)

beregovoi_serg@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5053-3767>

Ihor HYRYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Source Studies of the Modern History of Ukraine,
M.S. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of
Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ihor_hyrych@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

Oksana SYLKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

omedalieva@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

Larysa SYNIAVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)

syniavska_larysa@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

DIARIES BY B. LAZAREVSKYI 1929—1933 AND THE
PROBLEM OF HIS NATIONAL SELF-IDENTIFICATION

The aim is to trace the changes in the national self-identification of the writer and cultural activist B. Lazarevskyyi during his stay abroad, based on his diaries written in exile in France between 1929 and 1933. Selected diary entries highlight so-called Ukrainian markers in B. Lazarevskyyi's thoughts on Ukraine's history; his evaluations of events in life and cultural activities of Ukrainians in exile; reflections on his relations with Ukrainian émigré circles, and the publication of works in

the Ukrainian language, etc. **The research methodology** is based on the principles of historicism, impartiality, multifactoriality, and comprehensive analysis aimed at objectively studying the relevant historical environment while considering the socio-political and cultural processes of the time. Source analysis employs critical, heuristic, and other methods. **The scientific novelty** of this study lies in its analysis of previously unknown entries from B. Lazarevskyi's diaries 1929—1933, which had not been explored by Ukrainian historiography. B. Lazarevskyi's figure is presented in the context of his historical era. Biographical and creative parallels are drawn with historical figures who also shifted their national identity under the influence of political changes within the Russian Empire. The study offers an original perspective on the role and significance of Ukrainian markers in B. Lazarevskyi's personal, public, and creative life during the 1920s and 1930s, as well as in the lives of other members of the Ukrainian diaspora in France. An analysis of B. Lazarevskyi's diaries entries from 1929—1933 enriches historical scholarship with insights into the mentality, psychology, and behavioral characteristics of Ukrainian émigrés, providing further context for understanding the historical period and environment. **Conclusions.** Since the Ukrainian Revolution of 1917—1921, B. Lazarevskyi's political national consciousness had strengthened, manifesting more clearly during his French exile in the late 1920s and 1930s. Predominantly surrounded by Russian cultural circles, B. Lazarevskyi began to engage more actively with representatives of Ukrainian émigré communities, particularly those aligned with the Ukrainian People's Republic. This shift influenced his views on Russo-Ukrainian relations during the historical period and after the defeat of Ukraine's national liberation struggles. These changes were reflected in his diaries, which began to include entries in the Ukrainian language. His criticism of representatives of the Russian émigré community grew sharper. B. Lazarevskyi's views during the 1930s reveal a process of metamorphosis in his national beliefs, leading him to support a republican vision of Ukrainian statehood. However, it is still challenging to conclude definitively that he fully embraced Ukrainian self-identification.

Keywords: *B. Lazarevskyi, Lazarevskyi's family, diaries, national identity, Ukrainian diaspora in France, O. Koshyts, epistolary, "Tryzub" journal.*